मुनिश्रीलावण्यविजयसूरिविनिर्मित

धातुरत्नाकर

DHĀTURATNĀKARA

OF

MUNI LĀVAṆYA VIJAYA SŪRI

प्रथम भाग

तिडन्त प्रक्रिया

पुनरीक्षित संस्करण

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

भूमिका

धातुरत्नाकर हैम-व्याकरण की पद्धति में धातुरूपों का एक विपुल संग्रह है। इस संग्रह के कर्त्ता जैनमुनि आचार्य श्रीलावण्यविजयसूरि हैं।

पाणिनि-व्याकरण तथा पाणिनि-उत्तरवर्ती संस्कृत व्याकरण की अनेक परम्पराओं के स्वरूपनिर्माण में जैन-वैयाकरणों का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। जैन-वैयाकरणों में जैनेन्द्र, शाकटायन तथा हेमचन्द्र ने अपनी विशिष्ट व्याकरणपद्धतियाँ स्थापित की हैं। उक्त व्याकरणपद्धतियों में, और संभवतः समस्त पाणिनि-उत्तरवर्ती व्याकरणपद्धतियों में, हेमचन्द्र द्वारा स्थापित व विकसित हैम-व्याकरण स्वयं में सर्वाधिक समग्र व सर्वाधिक वैज्ञानिक व्याकरण-तन्त्र है।

अपनी स्थापना के अनन्तर छोटी सी कालावधि में ही हैम-व्याकरण का गहन प्रचार और प्रसार हुआ। विद्वत्समाज के बीच इसे शीघ्र ही व्यापक स्वीकृति मिल गयी। हैम-व्याकरण चूँकि संस्कृत के साथ-साथ प्राकृत भाषा का भी व्याकरण प्रस्तुत करता था, इसलिए जैन परम्परा में तो विशेष रूप से इसके अध्ययन-अध्यापन की एक सुदीर्घ परम्परा ही प्रारम्भ हो गयी। जैन-धर्मावलम्बियों के बीच यह अविलम्ब ही बहुत लोकप्रिय हो गया।

प्रो० कीलहॉर्न के अनुसार हेमचन्द्र ने समस्त पूर्ववर्ती व्याकरणपद्धतियों का गम्भीर अध्ययन व विस्तृत मनन किया था और उनकी शैलियों व गुण-दोषों की आलोचनात्मक मीमांसा की थी। इसी अध्ययन-मनन और मीमांसा के फलस्वरूप ही वे अपने व्याकरणतन्त्र को एक परिष्कृत एवं उत्कृष्ट स्वरूप प्रदान कर सके थे।

हेमचन्द्राचार्य का व्यक्तित्व

हेमचन्द्र जैन-धर्म की श्वेताम्बर-शाखा के एक अग्रणी आचार्य थे। वे बारहवीं शताब्दी के सुप्रसिद्ध जैन विद्वान् हैं। जैन मतानुयायियों के बीच उनका नाम अत्यन्त श्रद्धा से लिया जाता है। जैन ग्रन्थकारों में उनका मूर्धन्य स्थान है। जैन-परम्परा में वे आचार्य हेमचन्द्रसूरि के नाम से विख्यात हैं। हेमचन्द्रसूरि की विविध शास्त्रों में अव्याहत गति थी। जैनधर्मावलम्बी उन्हें 'सर्वज्ञ' मानते हैं। विविध विद्याओं में पारङ्गत होने के कारण ही इस अप्रतिम मनीषी को अनहिलपाटन के सम्राट् ने 'कलिकालसर्वज्ञ' की उपाधि प्रदान की थी।

मेरुतुङ्गसूरिविरचित 'प्रबन्धचिन्तामणि' तथा प्रभाचन्द्रसूरिकृत 'प्रभावकचरित' नामक ग्रन्थ में आचार्य हेमचन्द्र के जीवन का विस्तृत विवरण दिया गया है। उन्हीं विवरणों को आधार बनाकर जर्मन विद्वान् डॉ० जी. ब्यूलर ने हेमचन्द्र का जीवनवृत्त लिखा था। यह जीवनवृत्त १८८९ में जर्मनी से प्रकाशित हुआ था। मणिलाल पटेल ने इसका अंग्रेजी में अनुवाद किया है। पुस्तक का अंग्रेजी अनुवाद वाला यह संस्करण १९३६ में कलकत्ता से प्रकाशित हुआ था।

हेमचन्द्राचार्य का जन्म सन् १०८८ में हुआ था। पण्डित युधिष्ठिर मीमांसक कार्तिक पूर्णिमा संवत् ११४५ के दिन को उनकी जन्मतिथि मानते हैं। हेमचन्द्र के जन्मकाल के सम्बन्ध में विद्वानों में कोई वैमत्य नहीं है।

हेमचन्द्र का जन्म अहमदाबाद के समीप 'धुन्धुका' नामक स्थान पर हुआ था। यह स्थान अहमदाबाद से ६० मील दक्षिण-पश्चिम कोण में स्थित है। प्राचीन समय में यह एक समृद्ध नगर था। अनेक ग्रन्थों में इस नगर को

आ०	श्वञ्चिषीष्ट	श्वञ्चिषीयास्ताम्	श्वञ्चिषीरन्
श्व०	श्वञ्चिता	श्वञ्चितारौ	श्वञ्चितार:
भ०	श्वञ्चिष्यते	श्वञ्चिष्येते	श्वञ्चिष्यन्ते
क्रि०	अश्वञ्चिष्यत	अश्वञ्चिष्येताम्	अश्वञ्चिष्यन्त

६५३. वर्चि (वर्च्) दीप्तौ।

व०	वर्चते	वर्चेते	वर्चन्ते
स०	वर्चेत	वर्चेयाताम्	वर्चेरन्
प०	वर्चताम्	वर्चेताम्	वर्चन्ताम्
ह्य०	अवर्चत	अवर्चेताम्	अवर्चन्त
अ०	अवर्चिष्ट	अवर्चिषाताम्	अवर्चिषत
प०	ववर्चे	ववर्चाते	ववर्चिरे
आ०	वर्चिषीष्ट	वर्चिषीयास्ताम्	वर्चिषीरन्
श्व०	वर्चिता	वर्चितारौ	वर्चितार:
भ०	वर्चिष्यते	वर्चिष्येते	वर्चिष्यन्ते
क्रि०	अवर्चिष्यत	अवर्चिष्येताम्	अवर्चिष्यन्त

६५४. मचि (मेच्) कल्कने।

कल्कनं दम्भ: शाठ्यं क्वथनं च।

व०	मचते	मचेते	मचन्ते
स०	मचेत	मचेयाताम्	मचेरन्
प०	मचताम्	मचेताम्	मचन्ताम्
ह्य०	अमचत	अमचेताम्	अमचन्त
अ०	अमचिष्ट	अमचिषाताम्	अमचिषत
प०	मेचे	मेचाते	मेचिरे
आ०	मचिषीष्ट	मचिषीयास्ताम्	मचिषीरन्
श्व०	मचिता	मचितारौ	मचितार:
भ०	मचिष्यते	मचिष्येते	मचिष्यन्ते
क्रि०	अमचिष्यत	अमचिष्येताम्	अमचिष्यन्त

६५५. मुचुङ् (मुञ्च्) कल्कने।

कल्कनं दम्भ: शाठ्यं क्वथनं च।

व०	मुञ्चते	मुञ्चेते	मुञ्चन्ते
स०	मुञ्चेत	मुञ्चेयाताम्	मुञ्चेरन्
प०	मुञ्चताम्	मुञ्चेताम्	मुञ्चन्ताम्
ह्य०	अमुञ्चत	अमुञ्चेताम्	अमुञ्चन्त
अ०	अमुञ्चिष्ट	अमुञ्चिषाताम्	अमुञ्चिषत
प०	मुमुञ्चे	मुमुञ्चाते	मुमुञ्चिरे
आ०	मुञ्चिषीष्ट	मुञ्चिषीयास्ताम्	मुञ्चिषीरन्
श्व०	मुञ्चिता	मुञ्चितारौ	मुञ्चितार:
भ०	मुञ्चिष्यते	मुञ्चिष्येते	मुञ्चिष्यन्ते
क्रि०	अमुञ्चिष्यत	अमुञ्चिष्येताम्	अमुञ्चिष्यन्त

६५६. मचुङ् (मञ्च्) धारणोच्छ्राय।

पूजनेषु च। चकारात्कल्कने।

व०	मञ्चते	मञ्चेते	मञ्चन्ते
स०	मञ्चेत	मञ्चेयाताम्	मञ्चेरन्
प०	मञ्चताम्	मञ्चेताम्	मञ्चन्ताम्
ह्य०	अमञ्चत	अमञ्चेताम्	अमञ्चन्त
अ०	अमञ्चिष्ट	अमञ्चिषाताम्	अमञ्चिषत
प०	ममञ्चे	ममञ्चाते	ममञ्चिरे
आ०	मञ्चिषीष्ट	मञ्चिषीयास्ताम्	मञ्चिषीरन्
श्व०	मञ्चिता	मञ्चितारौ	मञ्चितार:
भ०	मञ्चिष्यते	मञ्चिष्येते	मञ्चिष्यन्ते
क्रि०	अमञ्चिष्यत	अमञ्चिष्येताम्	अमञ्चिष्यन्त

६५७. पचुङ् (पञ्च्) व्यक्तीकरणे।

व०	पञ्चते	पञ्चेते	पञ्चन्ते
स०	पञ्चेत	पञ्चेयाताम्	पञ्चेरन्
प०	पञ्चताम्	पञ्चेताम्	पञ्चन्ताम्
ह्य०	अपञ्चत	अपञ्चेताम्	अपञ्चन्त
अ०	अपञ्चिष्ट	अपञ्चिषाताम्	अपञ्चिषत
प०	पपञ्चे	पपञ्चाते	पपञ्चिरे
आ०	पञ्चिषीष्ट	पञ्चिषीयास्ताम्	पञ्चिषीरन्
श्व०	पञ्चिता	पञ्चितारौ	पञ्चितार:
भ०	पञ्चिष्यते	पञ्चिष्येते	पञ्चिष्यन्ते
क्रि०	अपञ्चिष्यत	अपञ्चिष्येताम्	अपञ्चिष्यन्त

६५८. ष्टुचि (स्तुच्) प्रसादे।

व०	स्तोचते	स्तोचेते	स्तोचन्ते

मुनिश्रीलावण्यविजयसूरिविनिर्मित

धातुरत्नाकर

DHĀTURATNĀKARA

OF

MUNI LĀVAṆYA VIJAYA SŪRI

द्वितीय भाग

णिगन्त प्रक्रिया

पुनरीक्षित संस्करण

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

श्रीमज्जिनपुङ्गवेभ्यो नमः

सकलस्वपरसमयपारावारपारीण-तीर्थसंरक्षणप्रवण-विद्यापीठादिप्रस्थानपञ्चकसमाराधक-तपोगच्छाधिपति-भट्टारकाचार्यवर्य-परमगुरुश्रीमद्विजयनेमिसूरिभिगवद्भ्यो नमः

श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणि-सार्वसार्वज्ञशासनसार्वभौम-तीर्थरक्षणधुरायग-कोविदकुलालङ्कार-अखण्डविजयश्रीमद्गुरुराज-विजयनेमिसूरीश्वर-चरणारविन्दचञ्चरीकायमाणान्तिषन्मुनिलावण्यविजयप्रणीतो

धातुरत्नाकरः

नत्वा श्रीनेमिनामान-माजन्मब्रह्मचारिणम्,
तीर्थनाथं गुरुं चैव भारतीं जिनभाषिताम्।।१।।
धातुरत्नाकरस्याहं लावण्यविजयो मुनिः,
भागं द्वितीयमातन्वे बालानां सुखहेतवे।।२।।

पूर्वं पदस्य साक्षात्प्रकृतिरुदाहृतो गणाष्टकं यावत्तदनु नवमे मिश्रितः। केवलपरम्पराप्रकृतिस्त्वधुनोदाह्रियते। प्रयोक्तृव्यापारे णिग्। कर्त्तारं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोक्ता तद्व्यापारेऽभिधेये धातोर्णिग् वा भवति। व्यापारश्च प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावाख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा। तत्र तिरस्कारपूर्वको व्यापारः प्रेषणम्। सत्कारपूर्वकस्त्वध्येषणम्। भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति भावयते। कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति कारयते। अत्र प्रेषणोनाध्येषणेन वा यथासम्भवं प्रयोक्तृत्वम्। वासयति भिक्षा। अत्र निमित्तभावेन। राजानमागच्छन्तं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति। अत्राख्यानेन। आख्यानेनहि बुद्ध्यारूढा राजादयः प्रयुक्ताः प्रतीयन्ते। कंसं घ्नन्तं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति नटः। अत्राभिनयनेन। पुण्येण युञ्जन्तं प्रयुङ्क्ते पुष्येण योजयति चन्द्रम्। अत्र कालज्ञानेन। उज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गच्छन्तं प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति। अत्र प्राप्त्या। ननु कर्त्ताऽपि करणादीनां प्रयोजक इति तद्व्यापारेऽपि णिगस्त्विति चेन्न प्रयोक्तृग्रहणसामर्थ्यात्तथाक्रियां कुर्वन्नेव कर्त्ताऽभिधीयते ते तूष्णीमासीने प्रयोज्ये मा पृच्छतु भवान् अनुयुङ्क्तां मां भवानित्यत्र णिग् न। पञ्चम्या बाधितत्वाद्वा। वाधिकार आबहुलवचनात्पक्षे वाक्यार्थः। णिगि भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति करोतीत्यर्थः। यदाहुः

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव।।१।।
तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः।
प्रयोजकक्रियामाहु-र्भावनां भावनाविदः।।२।।

इति भावयेज्ज्योतिरान्तरमित्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः।

प्रयुङ्क्ते इति प्रयोक्ता प्रयोजकः, प्रयुज्यमानश्च क्रियाया योग्यो निर्वर्त्तको वा स च कर्तृत्वं नातिक्रामतीति सामर्थ्यात्कर्त्तुर्व्यापारयिता प्रयोक्तेत्याह–कर्त्तारमित्यादि। इदमिदानीं विचार्यते किं प्रयोक्तृव्यापारग्रहणं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं

६० शाखृ (शाख्) व्याप्तौ।

परस्मैपद

व.	शाखयति	शाखयत:	शाखयन्ति
स.	शाखयेत्	शाखयेताम्	शाखयेयु:
प.	शाखयतु/शाखयतात्	शाखयताम्	शाखयन्तु
ह्य.	अशाखयत्	अशाखयताम्	अशाखयन्
अ.	अशशाखत्	अशशाखताम्	अशशाखन्
प.	शाखयाञ्चकार	शाखयाञ्चक्रतु:	शाखयाञ्चक्रु:
आ.	शाख्यात्	शाख्यास्ताम्	शाख्यासु:
श्व.	शाखयिता	शाखयितारौ	शाखयितार:
भ.	शाखयिष्यति	शाखयिष्यत:	शाखयिष्यन्ति
क्रि.	अशाखयिष्यत्	अशाखयिष्यताम्	अशाखयिष्यन्

आत्मनेपद

व.	शाखयते	शाखयेते	शाखयन्ते
स.	शाखयेत	शाखयेयाताम्	शाखयेरन्
प.	शाखयताम्	शाखयेताम्	शाखयन्ताम्
ह्य.	अशाखयत	अशाखयेताम्	अशाखयन्त
अ.	अशशाखत	अशशाखेताम्	अशशाखन्त
प.	शाखयाञ्चक्रे	शाखयाञ्चक्राते	शाखयाञ्चक्रिरे
आ.	शाखयिपीष्ट	शाखयिपीयास्ताम्	शाखयिषीरन्
श्व.	शाखयिता	शाखयितारौ	शाखयितार:
भ.	शाखयिष्यते	शाखयिष्येते	शाखयिष्यन्ते
क्रि.	अशाखयिष्यत	अशाखयिष्येताम्	अशाखयिष्यन्त

६१ श्लाखृ (श्लाख्) व्याप्तौ।

परस्मैपद

व.	श्लाखयति	श्लाखयत:	श्लाखयन्ति
स.	श्लाखयेत्	श्लाखयेताम्	श्लाखयेयु:
प.	श्लाखयतु/श्लाखयतात्	श्लाखयताम्	श्लाखयन्तु
ह्य.	अश्लाखयत्	अश्लाखयताम्	अश्लाखयन्
अ.	अशश्लाखत्	अशश्लाखताम्	अशश्लाखन्
प.	श्लाखयाञ्चकार	श्लाखयाञ्चक्रतु:	श्लाखयाञ्चक्रु:
आ.	श्लाख्यात्	श्लाख्यास्ताम्	श्लाख्यासु:
श्व.	श्लाखयिता	श्लाखयितारौ	श्लाखयितार:
भ.	श्लाखयिष्यति	श्लाखयिष्यत:	श्लाखयिष्यन्ति
क्रि.	अश्लाखयिष्यत्	अश्लाखयिष्यताम्	अश्लाखयिष्यन्

आत्मनेपद

व.	श्लाखयते	श्लाखयेते	श्लाखयन्ते
स.	श्लाखयेत	श्लाखयेयाताम्	श्लाखयेरन्
प.	श्लाखयताम्	श्लाखयेताम्	श्लाखयन्ताम्
ह्य.	अश्लाखयत	अश्लाखयेताम्	अश्लाखयन्त
अ.	अशश्लाखत	अशश्लाखेताम्	अशश्लाखन्त
प.	श्लाखयाञ्चक्रे	श्लाखयाञ्चक्राते	श्लाखयाञ्चक्रिरे
आ.	श्लाखयिषीष्ट	श्लाखयिषीयास्ताम्	श्लाखयिषीरन्
श्व.	श्लाखयिता	श्लाखयितारौ	श्लाखयितार:
भ.	श्लाखयिष्यते	श्लाखयिष्येते	श्लाखयिष्यन्ते
क्रि.	अश्लाखयिष्यत	अश्लाखयिष्येताम्	अश्लाखयिष्यन्त

६२ कक्ख (कक्ख्) हसने।

परस्मैपद

व.	कक्खयति	कक्खयत:	कक्खयन्ति
स.	कक्खयेत्	कक्खयेताम्	कक्खयेयु:
प.	कक्खयतु/कक्खयतात्	कक्खयताम्	कक्खयन्तु
ह्य.	अकक्खयत्	अकक्खयताम्	अकक्खयन्
अ.	अचकक्खत्	अचकक्खताम्	अचकक्खन्
प.	कक्खयाञ्चकार	कक्खयाञ्चक्रतु:	कक्खयाञ्चक्रु:
आ.	कक्ख्यात्	कक्ख्यास्ताम्	कक्ख्यासु:
श्व.	कक्खयिता	कक्खयितारौ	कक्खयितार:
भ.	कक्खयिष्यति	कक्खयिष्यत:	कक्खयिष्यन्ति
क्रि.	अकक्खयिष्यत्	अकक्खयिष्यताम्	अकक्खयिष्यन्

आत्मनेपद

व.	कक्खयते	कक्खयेते	कक्खयन्ते
स.	कक्खयेत	कक्खयेयाताम्	कक्खयेरन्
प.	कक्खयताम्	कक्खयेताम्	कक्खयन्ताम्
ह्य.	अकक्खयत	अकक्खयेताम्	अकक्खयन्त
अ.	अचकक्खत	अचकक्खेताम्	अचकक्खन्त
प.	कक्खयाञ्चक्रे	कक्खयाञ्चक्राते	कक्खयाञ्चक्रिरे

मुनिश्रीलावण्यविजयसूरिविनिर्मित

धातुरत्नाकर

DHĀTURATNĀKARA

OF

MUNI LĀVAṆYA VIJAYA SŪRI

तृतीय भाग

सन्नन्त प्रक्रिया

यङन्त प्रक्रिया

पुनरीक्षित संस्करण

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

श्रीमज्जिनपुङ्गवेभ्यो नमः

सकलस्वपरसमयपारावारपारीण-तीर्थसंरक्षणप्रवण-विद्यापीठादिप्रस्थानपञ्चकसमाराधक-तपोगच्छाधिपति-भट्टारकाचार्यवर्य-परमगुरुश्रीमद्विजयनेमिसूरिभगवद्भ्यो नमः

श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणि-सार्वसार्वज्ञशासनसार्वभौम-तीर्थरक्षणपरायण-कोविदकुलालङ्कार-अखण्डविजयश्रीमद्गुरुराज-विजयनेमिसूरीश्वर-चरणारविन्दचञ्चरीकायमाणान्तिषन्मुनिलावण्यविजयप्रणीतो

धातुरत्नाकरः

नत्वा श्रीनेमिनामान माजन्मब्रह्मचारिणम्,

तीर्थनाथं गुरुं चैव भारतीं जिनभाषिताम्।।१।।

धातुरत्नाकरस्याहं लावण्यविजयो मुनिः,

भागं तृतीयमातन्वे बालानां सुखहेतवे।।२।।

णिगन्तरूपपरम्पराप्रकृतिनिरूपणानन्तरं सन्नन्तरूपपरम्पराप्रकृतिरुदाह्रियते। तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः।३।४।२१।। यो धातुरिषेः कर्म इषिणैव च समानकर्तृकः स तुमर्हः तस्मादिच्छायामर्थे सन्प्रत्ययो वा भवति न चेत्स इच्छासन्नन्तो भवति। कर्त्तुमिच्छति चिकीर्षति। गन्तुमिछति जिगमिषति। तुमर्हादिति किम्? अकर्मणोऽसमानकर्तृकाच्च मा भूत्। गमनेनेच्छति। भोजनमिच्छति देवदत्तस्य। इच्छायामिति किम्? भोक्तुं व्रजति। अतत्सन इति किम्? चिकीर्षितुमिच्छति। तद्ग्रहणं किम्? जुगुप्सिषते। सनोऽकारः किम्? अर्थान् प्रतीषिषति। नकारः सन्ग्रहणेषु विशेषणार्थः। कथं नदीकूलं पिपतिषति। श्वा मुमूर्षति। पतितुमिच्छति इति वाक्यवदुपमानाद् भविष्यति।।२१।।

धातोरपि वर्त्तते तस्य तुमर्हादिति विशेषणम्, तदेव यो धातुरित्यादिना व्याचष्टे-इषेः कर्मेति इषेर्धातोर्यो धातुः कर्मेत्यर्थः। कर्म च क्रियाव्याप्यं शास्त्रीयं गृह्यते, न तु लौकिकं क्रियालक्षणं, कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययात्। क्रियाव्याप्यत्वञ्च धातोर्द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां सम्भवति, अभिधेयद्वारेण स्वरूपेण च, तत्र स्वरूपेण कर्मसम्भवेऽपि समानकर्तृकत्वं विशेषणं नोपपद्यते। तथाहि-धातोः स्वरूपेण कर्मत्वं यथा पचिमिच्छति पचतिमिच्छतीति इकिश्तिवः स्वरूपार्थे क्रियन्त इति तदन्तेन धातुद्रव्यस्वभावोऽभिधीयत इतीषिकर्मत्वं तस्यास्ति साध्यस्वभावासम्भवात्तु समानकर्तृकत्वासम्भव इत्यर्थद्वारेणैव कर्मत्वं समानकर्तृकत्वञ्च तस्यश्रीयते। इषेरिष्यर्थस्येच्छायां कर्म इषिणेष्यर्थेनैवेच्छय समानकर्तृक इत्यर्थः। ननु तद्व्यापि कथं धातुरिच्छायाः कर्म भवति, धातुर्हि क्रियार्थशब्दः प्रकृतिभूतोऽधीयते स च स्वार्थे क्रियाणां गुणीभूतो नेच्छायाः प्रत्ययार्थस्य कर्म भवति, अभिधेय एव हि कर्मादिभावप्रतिपर्त्तिन तु वाचकोऽभिधेय इति। तथा समानकर्तृकत्वमपि कर्त्तुः क्रियाभिसम्बन्धत्वादक्रियात्मनि धातौ न सम्भवतीति कथमुक्तं यो धातुरिषेः कर्म इषिणैव च समानकर्तृक इति। उच्यते। धातुरित्यप्यर्थ एवोपचाराद्धातुशब्दाभिधेयः अर्थे च कार्यासम्भवात्तद्वाचिशब्दप्रतिपत्तिरिति तदर्थाच्छब्दात्सन् प्रत्ययो भवतीत्यदोषः। नन्वेवमपि कर्मत्वं समानकर्तृकत्वेति धातोर्विशेषणेन निर्वत्तो एकस्य सिद्धस्वभावत्वादपरस्य च साध्यस्वभावत्वादिदिति नैष दोषः समानकर्तृकत्वं साम्प्रतिकसाध्यस्वभावापेक्षं कर्मत्वञ्चोत्तरकालिकसाध्यस्वभावापेक्षं साध्यं हि फलप्राप्तिकालेऽवश्यंभावेन, सिद्धस्वरूपेण च सम्भवदपि धातोः कर्मत्वं समानकर्तृकत्वानुरोधेन तदर्थस्याश्रीयत इत्युक्तं कर्तुमिच्छतीति। अत्रेष्यमाणत्वात्करोत्यर्थस्येषिकर्मता इषिणैव च समानकर्तृकता

५ अतितक्षीत् क्षिष्टाम् क्षिपुः क्षीः क्षिष्टम् क्षिष्ट क्षिषम् क्षिष्व क्षिष्म ।

६ तितक्षामास सतुः सुः, सिथ सथुः स, स सिव सिम, **तितक्षाञ्चकार तितक्षाम्बभूव ।**

७ तितक्ष्यात् स्ताम् सुः, : स्तम् स्त, सम् स्व स्म।

८ **तितक्षिता''** रौ रः, सि स्थः स्थ, स्मि स्वः स्मः।

९ तितक्षिष्यति तः न्ति, सि थः थ, **तितक्षिष्यामि** वः मः।

१० अतितक्षिष्यत् ताम् न्, : तम् त, म् **अतितक्षिष्याव** म।

५७२ त्वक्षौ (त्वक्ष्) तनूकरणे ।

१ तित्वक्षिषति तः न्ति, सि थः थ, **तित्वक्षिषामि** वः मः।

२ तित्वक्षिषेत् ताम् युः, : तम् त, यम् व म ।

३ तित्वक्षिषतु/तात् ताम् न्तु, : तात् तम् त, **तित्वक्षिषाणि** व म।

४ अतित्वक्षिष त् ताम् न्, : तम् त, म् **अतित्वक्षिषाव** म।

५ अतित्वक्षिषीत् षिष्टाम् षिषुः, षीः षिष्टम् षिष्ट, षिषम् षिष्व षिष्म।

६ **तित्वक्षिषाम्बभूव** वतुः वुः, विथ वथुः व, व विव विम, **तित्वक्षिषाञ्चकार तित्वक्षिषामास ।**

७ तित्वक्षिष्यात् स्ताम् सुः, : स्तम् स्त, सम् स्व स्म।

८ **तित्वक्षिषिता''** रौ रः, सि स्थः स्थ, स्मि स्वः स्मः।

९ तित्वक्षिषिष्यति तः न्ति, सि थः थ, **तित्वक्षिषिष्यामि** वः मः।

१० अतित्वक्षिषिष्यत् ताम् न्, : तम् त, म् **अतित्वक्षिषिष्याव** म।

५७२ त्वक्ष (त्वक्ष्) पक्षे ।

१ तित्वक्षति तः न्ति, सि थः थ, **तित्वक्षामि** वः मः।

२ तित्वक्षेत् ताम् युः, : तम् त, यम् व म ।

३ तित्वक्षतु/तात् ताम् न्तु, : तात् तम् त, **तित्वक्षाणि** व म।

४ अतित्वक्षत् ताम् न्, : तम् त, म् **अतित्वक्षाव** म।

५ अतित्वक्षीत् क्षिष्टाम् क्षिषुः क्षीः क्षिष्टम् क्षिष्ट क्षिषम् क्षिष्व क्षिष्म।

६ तित्वक्षाञ्चकार ऋतुः क्रुः, कर्थ ऋथुः क्र, कार कर कृव, कृम **तित्वक्षाम्बभूव तित्वक्षामास।**

७ तित्वक्ष्यात् स्ताम् सुः, : स्तम् स्त, सम् स्व स्म।

८ **तित्वक्षिता''** रौ रः, सि स्थः स्थ, स्मि स्वः स्मः।

९ तित्वक्षिष्यति तः न्ति, सि थः थ, **तित्वक्षिष्यामि** वः मः।

१० अतित्वक्षिष्यत् ताम् न्, : तम् त, म् **अतित्वक्षिष्याव** म।

५७३ णिक्ष (निक्ष्) चुम्बने ।

१ निनिक्षिषति तः न्ति, सि थः थ, **निनिक्षिषामि** वः मः।

२ निनिक्षिषेत् ताम् युः, : तम् त, यम् व म ।

३ निनिक्षिषतु/तात् ताम् न्तु, : तात् तम् त, **निनिक्षिषाणि** व म।

४ अनिनिक्षिष त् ताम् न्, : तम् त, म् **अनिनिक्षिषाव** म।

५ अनिनिक्षिषीत् षिष्टाम् षिषुः, षीः षिष्टम् षिष्ट, षिषम् षिष्व षिष्म।

६ **निनिक्षिषाञ्च** कार ऋतुः क्रुः, कर्थ ऋथुः क्र, कार कर कृव, कृम **निनिक्षिषाम्बभूव निनिक्षिषामास ।**

७ निनिक्षिष्यात् स्ताम् सुः, : स्तम् स्त, सम् स्व स्म।

८ **निनिक्षिषिता''** रौ रः, सि स्थः स्थ, स्मि स्वः स्मः।

९ निनिक्षिषिष्यति तः न्ति, सि थः थ, **निनिक्षिषिष्यामि** वः मः।

१० अनिनिक्षिषिष्यत् ताम् न्, : तम् त, म् **अनिनिक्षिषिष्याव** म।

५७४ तृक्ष (तक्ष्) गतौ ।

१ तितृक्षिषति तः न्ति, सि थः थ, **तितृक्षिषामि** वः मः।

२ तितृक्षिषेत् ताम् युः, : तम् त, यम् व म ।

३ तितृक्षिषतु/तात् ताम् न्तु, : तात् तम् त, **तितृक्षिषाणि** व म।

४ अतितृक्षिष त् ताम् न्, : तम् त, म् **अतितृक्षिषाव** म।

५ अतितृक्षिषीत् षिष्टाम् षिषुः, षीः षिष्टम् षिष्ट, षिषम् षिष्व षिष्म।

६ **तितृक्षिषाम्बभूव** वतुः वुः, विथ वथुः व, व विव विम, **तितृक्षिषामास तितृक्षिषाञ्चकार ।**

७ तितृक्षिष्यात् स्ताम् सुः, : स्तम् स्त, सम् स्व स्म।

८ **तितृक्षिषिता''** रौ रः, सि स्थः स्थ, स्मि स्वः स्मः।

९ तितृक्षिषिष्यति तः न्ति, सि थः थ, **तितृक्षिषिष्यामि** वः मः।

१० अतितृक्षिषिष्यत् ताम् न्, : तम् त, म् **अतितृक्षिषिष्याव** म।

मुनिश्रीलावण्यविजयसूरिविनिर्मित

धातुरत्नाकर

DHĀTURATNĀKARA

OF

MUNI LĀVAṆYA VIJAYA SŪRI

चतुर्थ भाग

यङ्लुवन्तप्रक्रिया

नामधातुप्रक्रिया

पुनरीक्षित संस्करण

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणम्

यस्माच्छब्दाद्यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृतिः सा चात्र सामर्थ्याद्धातुरूपैव ग्राह्या यङ्लुबन्तत्वस्यान्यत्रासम्भवात्, एवमुत्तरन्यायेऽपि वाच्यम्। यस्य धातोः केवलस्य यत् कार्यमुक्तं तत् तस्य यङ्लुबन्तस्यापि स्यात्, तेन प्राणिदत्ते इत्यत्र केवले इव यङ्लुबन्तेऽपि दागि परे "नेर्ङ्मादा०" (२.३.७९) इति नेर्णो णः सिद्धः यथा-प्रणिदादेति। सत्ताकरं चास्य "एकस्वरादनुस्वारेतः" (४,४,४५) इति बृहत्सूत्रवचनम्। तथाहि। अनुस्वारेतस्तावत् कृगादिधातवः ते च सर्वेऽप्येकस्वरा एव भवन्ति, न त्वनेकस्वरः कश्चिदप्यनुस्वारेदस्तीत्ययः "अनुस्वारेतः" इत्येतावताऽपि सूत्रेण सरति। अथेत्थं ब्रूषे, अस्ति हनादेशो वधधातुरदन्तत्वादनेकस्वरः स्थानिवद्भावाद्यानुस्वारेद्य, तत्प्रयोगेषु चावधीदित्यादिषु इड्निषेधो न दृश्यते; "अनुस्वारेतः" इत्येतावदेव च सूत्रं यदि क्रियते यदा अवधीत् इत्यादिषु इड्निषेधः प्रसज्यते इति चेत्तर्हि तस्येड्निषेधनिवृत्त्यर्थम् "अवधानुस्वारेतः" इति सूत्रमस्तु, "एकस्वरानुस्वारेतः" (४,४, ५६) इत्येतावत्तु किमर्थम्? एवं सूत्रकृतिर्हि तदैव सार्थिका स्याद्यदि न केवलमेको वधधातुः किन्त्वन्येऽपि बहवो धातवोऽनेकस्वरानुस्वारेतः स्युर्नत्वन्यथा, तादृशाश्च बहवो धातवस्तदैव सम्भवेयुः यदि कृगादीन् यङ्लुबन्तीकृत्यैष न्यायः स्फोर्यते। तद्यथा कृधातुर्यङ्लुबन्तत्वे चर्कृ इत्यादिरूपत्वादनेकस्वर एतन्न्यायस्फोरणादनुस्वारेच्चेतिः, ततश्च चर्करितेत्यादाववधीदित्यादावपि चेड्निषेध-निवृत्त्यर्थत्वाद् "एकस्वरादनुस्वारेतः" इति सूत्रकृतिः सार्थिका स्यात्। तदेवमिमं न्यायं विनाऽनुपपद्यमानमनेकस्वरानुस्वारेद्धातुबाहुल्यं विनाऽनुपपद्यमानम् "एकस्वरादनुस्वारेतः" (४,४,५६) इति बृहत्सूत्रकरणमिमं न्यायं ज्ञापयति। चटुलश्चायमग्रेतनेनापोद्यनत्वात्।।

तिवा शवाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च।
एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि।।१।।

निर्दिष्टमिति तिवेत्यादिचतुर्षु योज्यम्। ततश्च तिवादिर्निष्टमेकस्वरशब्दमुच्चार्य विहितं च कार्यं विवक्षितधातोर्यदि यङ्लुप् स्यात् यदा न स्यात्। पूर्वेणातिप्रसंगे प्राप्ते तन्निषेधपरोऽयं न्यायः। तत्र तिवा निर्दिष्टं द्विधा-अलुप्तेन लुप्तेन च। तत्रालुप्तेन यथा-"न कवतेर्यङः" (४-१-४८) इति कस्य चत्वनिषेधः। अयं कोकूयते इत्यादौ स्याच्चौकवीतीत्यादौ तु न। लुप्तेन यथा- "ङे पिबः पीप्य् (४.१.३३) इति पीप्यादेशः। अयं पिबतेः केवलस्य स्याद्यथा पिबन्तं प्रायुक्त अपीप्यत्, यङ्लुबन्तस्य तु न स्याद्यथा पापतं प्रायुक्त अपापयत्। शवा निर्दिष्टं यथा- "निसस्तपेऽनासेवायाम्" (२.३.३५) इति निसः सस्य षत्वम्। इदं निष्टपतीत्यादौ स्यान्निस्तातपीतीत्यादौ तु न। अनुबन्धेन निर्दिष्टं यथा- "गापास्थासादामाहाकः" (४-३.९६) इति एत्वम्। इदं हेयादित्यादौ स्याज्जहायादित्यादौ तु न। गणेन निर्दिष्टं त्रिधा-संख्यया आदिशब्देन बहुवचनेन च. तत्र संख्यया यथा- "तेर्ग्रहादिभ्यः" (४-४-३३) इत्यनेन ग्रहादिभ्यः

२०९ लुठु (लुण्ठ्) आलस्ये च।।

१ **लोलुण्-**ठीति, ट्टि, ट्टः, ठति, ठीषि, ट्षि, ट्ठः, ट्ठ, ठीमि, ठ्मि, ठ्वः, ठ्मः।।

२ **लोलुण्ठ्-**यात्, याताम्, युः। याः, यातम्, यात। याम्, याव, याम।।

३ **लोलुण्-**ठीतु, ट्टु, ट्टात्, ट्टाम्, ठतु, ड्ढि, ट्टात्, ट्टम्, ट्ट, ठानि, ठाव, ठाम।।

४ **अलोलु-**ण्ठीत्, न्, ण्ट्टाम्, ण्ठुः, ण्ठीः, न्, ण्ट्टम्, ण्ट्ट, ण्ठम्, ण्ठ्व, ण्ठ्म।।

५ **अलोलुण्ठ्-**ईत्, इष्टाम्, इषुः। ईः, इष्टम्, इष्ट। इषम्, इष्व, इष्म।।

६ **लोलुण्ठ्-**ञ्चकार इ० ।। म्बभूव इ०।। मास इ०।।

७ **लोलुण्ठ्या-**त्, स्ताम्, सुः। :, स्तम्, स्त। सम्, स्व, स्म।।

८ **लोलुण्ठिता-**'', रौ, रः। सि, स्थः, स्थ,। स्मि, स्वः, स्मः।।

९ **लोलुण्ठिष्य्-**अति, अतः, अन्ति। असि, अथः, अथ। आमि, आवः, आमः।।

१० **अलोलुण्ठिष्य्-**अत्, अताम्, अन्। अः, अतम्, अत।अम्, आव, आम।।

२१० शुठु (शुण्ठ्) शोषणे।।

१ **शोशुण्-**ठीति, ट्टि, ट्टः, ठति, ठीषि, ट्षि, ट्ठः, ट्ठ, ठीमि, ठ्मि, ठ्वः, ठ्मः।।

२ **शोशुण्ठ्-**यात्, याताम्, युः। याः, यातम्, यात। याम्, याव, याम।।

३ **शोशुण्-**ठीतु, ट्टु, ट्टात्, ट्टाम्, ठतु, ड्ढि, ट्टात्, ट्टम्, ट्ट, ठानि, ठाव, ठाम।।

४ **अशोशु-**ण्ठीत्, न्, ण्ट्टाम्, ण्ठुः, ण्ठीः, न्, ण्ट्टम्, ण्ट्ट, ण्ठम्, ण्ठ्व, ण्ठ्म।।

५ **अशोशुण्ठ्-**ईत्, इष्टाम्, इषुः। ईः, इष्टम्, इष्ट। इषम्, इष्व, इष्म।।

६ **शोशुण्ठ्-**ञ्चकार इ० ।। म्बभूव इ०।। मास इ०।।

७ **शोशुण्ठ्या-**त्, स्ताम्, सुः। :, स्तम्, स्त। सम्, स्व, स्म।।

८ **शोशुण्ठिता-**'', रौ, रः। सि, स्थः, स्थ,। स्मि, स्वः, स्मः।।

९ **शोशुण्ठिष्य्-**अति, अतः, अन्ति। असि, अथः, अथ। आमि, आवः, आमः।।

१० **अशोशुण्ठिष्य्-**अत्, अताम्, अन्। अः, अतम्, अत।अम्, आव, आम।।

२११ रुठु (रुण्ठ्) गतौ।।

१ **रोरुण्-**ठीति, ट्टि, ट्टः, ठति, ठीषि, ट्षि, ट्ठः, ट्ठ, ठीमि, ठ्मि, ठ्वः, ठ्मः।।

२ **रोरुण्ठ्-**यात्, याताम्, युः। याः, यातम्, यात। याम्, याव, याम।।

३ **रोरुण्-**ठीतु, ट्टु, ट्टात्, ट्टाम्, ठतु, ड्ढि, ट्टात्, ट्टम्, ट्ट, ठानि, ठाव, ठाम।।

४ **अरोरु-**ण्ठीत्, न्, ण्ट्टाम्, ण्ठुः, ण्ठीः, न्, ण्ट्टम्, ण्ट्ट, ण्ठम्, ण्ठ्व, ण्ठ्म।।

५ **अरोरुण्ठ्-**ईत्, इष्टाम्, इषुः। ईः, इष्टम्, इष्ट। इषम्, इष्व, इष्म।।

६ **रोरुण्ठ्-**ञ्चकार इ० ।। म्बभूव इ०।। मास इ०।।

७ **रोरुण्ठ्या-**त्, स्ताम्, सुः। :, स्तम्, स्त। सम्, स्व, स्म।।

८ **रोरुण्ठिता-**'', रौ, रः। सि, स्थः, स्थ,। स्मि, स्वः, स्मः।।

९ **रोरुण्ठिष्य्-**अति, अतः, अन्ति। असि, अथः, अथ। आमि, आवः, आमः।।

१० **अरोरुण्ठिष्य्-**अत्, अताम्, अन्। अः, अतम्, अत।अम्, आव, आम।।

२१२ पुडु (पुण्ड्) प्रमर्दने।।

१ **पोपुण्-**डीति, ट्टि, ट्टः, डति, डीषि, ट्षि, ड्ढः, ड्ढ, डीमि, ड्मि, ड्वः, ड्मः।।

२ **पोपुण्ड्-**यात्, याताम्, युः। याः, यातम्, यात। याम्, याव, याम।।

३ **पोपुण्-**डीतु, ट्टु, ट्टात्, ट्टाम्, डतु, ड्ढि, ट्टात्, ट्टम्, ट्ट, डानि, डाव, डाम।।

४ **अपोपु-**ण्डीत्, न्, ण्ट्टाम्, ण्डुः, ण्डीः, न्, ण्ट्टम्, ण्ट्ट, ण्डम्, ण्ड्व, ण्ड्म।।

५ **अपोपुण्ड्-**ईत्, इष्टाम्, इषुः। ईः, इष्टम्, इष्ट। इषम्, इष्व, इष्म।।

६ **पोपुण्डा-**ञ्चकार इ० ।। म्बभूव इ०।। मास इ०।।

७ **पोपुण्ड्या-**त्, स्ताम्, सुः। :, स्तम्, स्त। सम्, स्व, स्म।।

८ **पोपुण्डिता-**'', रौ, रः। सि, स्थः, स्थ,। स्मि, स्वः, स्मः।।

९ **पोपुण्डिष्य्-**अति, अतः, अन्ति। असि, अथः, अथ। आमि, आवः, आमः।।

१० **अपोपुण्डिष्य्-**अत्, अताम्, अन्। अः, अतम्, अत।अम्, आव, आम।।

मुनिश्रीलावण्यविजयसूरिविनिर्मित

धातुरत्नाकर

DHĀTURATNĀKARA

OF

MUNI LĀVAṆYA VIJAYA SŪRI

पञ्चम भाग

भावकर्मप्रक्रिया

पुनरीक्षित संस्करण

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

श्रीमज्जिनपुङ्गवेभ्यो नमः

सकलस्वपरसमयपारावारपारीण-तीर्थसंरक्षणप्रवण-विद्यापीठादिप्रस्थानपञ्चकसमाराधक-तपोगच्छाधिपति-भट्टारकाचार्यवर्य-परमगुरुश्रीमद्विजयनेमिसूरिभगवद्भ्यो नमः

श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणि-सार्वसार्वज्ञशासनसार्वभौम-तीर्थरक्षणपरायण-कोविदकुलालङ्कार-अखण्डविजयश्रीमद्गुरुराज-विजयनेमिसूरीश्वर-चरणारविन्दचञ्चरीकायमाणान्तिषन्मुनिलावण्यविजयप्रणीतो

धातुरत्नाकरः

तस्य चायं भावकर्मप्रक्रियाविभागः

नत्वा श्रीनेमिनामानमाजन्मब्रह्मचारिणम्।
तीर्थनाथं गुरुं चैव भारतीं जिनभाषितम्।।१।।
धातुरत्नाकरे कुर्वे विभागं सप्तमं मुदा।
सूरिर्लावण्यनामा हि बालानां सुखहेतवे।।२।।

निरूपिता नामधातुप्रक्रिया, इदानीं भावकर्मप्रक्रिया निरूप्यते—

भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचित्वं धातुत्वमिति धातुलक्षणम् ''क्रियार्थो धातुः'' इत्यनेन बोधितम्। अत्र सत्यन्तपदादने ''आणवयति'' इत्याद्यपभ्रंशशब्दानां प्रकृतिभागस्य धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिः स्यात्, (साधुत्वं च व्याकरणान्वाख्यत्वे सति पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्) तथा सति याज्ञे याज्ञे कर्मणि तदुच्चारणे पापभागितानापत्तिः। न साधुशब्देन साधुशब्दस्मरणद्वारा अर्थबोध इत्याणवयतीत्यादौ क्रियावाचित्वाभावादेवादोष इति वाच्यम्, साधुशब्दस्मरणं विनापि बोधानुभवात् तद्वाचकसाधुशब्दमजानतां बोधानापत्तेः ''वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः'' इति हर्युक्तेश्च। क्रियावाचित्वपदानुपादाने विकल्पार्थवाशब्दस्य धातुत्वं स्यात्। क्रियावाचित्वञ्च वै० स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्वनिरूपकार्थविषयकबोध-क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वम्, तथा च दरिं द्रातीतिव्युत्पत्तिसिद्धदरिद्राशब्दे दुर्गतित्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताक-तात्पर्येणोच्चरितत्वोभयसम्बन्धेन। तथा च दरिं द्रातीतिव्युत्पत्तिसिद्धदरिद्राशब्दे तन्निरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वाभावात् कुत्सितगमनमुख्य-बोधानुकूला या शक्तिस्तत्पर्य्याप्त्यधिकरणेत्वेऽपि तन्निरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेऽपि तादृशशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावाच्च विशेष्यताकबोधानुकूलद्रापर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थविषयबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। द्वितीयसम्बन्धादेव विकल्पार्थकवाशब्दे नातिव्याप्तिः। नातिव्याप्तिः, प्रथमसम्बन्धादेव च 'शिश्ये' इत्यादौ नातिव्याप्तिः।

१०१ क्रुञ्च (क्रुञ्च्) गतौ।।

१ क्रुच्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे।
२ क्रुच्ये-त, याताम्, रन्। थाः, याथाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।
३ क्रुच्-यताम्, येताम्, यन्ताम्, यस्व। येथाम्, यध्वम्। यै, यावहै, यामहै।।
४ अक्रुच्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।।
५ अक्रुञ्चि-'', षाताम्, षत, ष्ठाः, षाथाम्, ड्ढ्वम्/ध्वम्, षि, ष्वहि, ष्महि।।
६ चुक्रुच्- ए, आते, इरे, इषे, आथे, इध्वे, ए, इवहे, इमहे।।
७ क्रुञ्चिषी-ष्ट, यास्ताम्, रन्। ष्ठाः, यास्थाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।।
८ क्रुञ्चिता-'', रौ, रः। से, साथे, ध्वे। हे, स्वहे, स्महे।।
९ क्रुञ्चिष्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे
१० अक्रुञ्चिष्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।

१०२ कुञ्च च (कुञ्च्) कौटिल्याल्पीभावयोः।।

१ कुच्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे।
२ कुच्ये-त, याताम्, रन्। थाः, याथाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।
३ कुच्-यताम्, येताम्, यन्ताम्, यस्व। येथाम्, यध्वम्। यै, यावहै, यामहै।।
४ अकुच्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।।
५ अकुञ्चि -'', षाताम्, षत, ष्ठाः, षाथाम्, ड्ढ्वम्/ध्वम्, षि, ष्वहि, ष्महि।।
६ चुकुञ्च्- ए, आते, इरे, इषे, आथे, इध्वे, ए, इवहे, इमहे।।
७ कुञ्चिषी-ष्ट, यास्ताम्, रन्। ष्ठाः, यास्थाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।।
८ कुञ्चिता-'', रौ, रः। से, साथे, ध्वे। हे, स्वहे, स्महे।।
९ कुञ्चिष्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे
१० अकुञ्चिष्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।

अर्थान्तरापेक्षया कर्मणि।।

१०३ लुञ्च (लुञ्च्) अपनयने।।

१ लुच्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे।
२ लुच्ये-त, याताम्, रन्। थाः, याथाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।
३ लुच्-यताम्, येताम्, यन्ताम्, यस्व। येथाम्, यध्वम्। यै, यावहै, यामहै।।
४ अलुच्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।।
५ अलुञ्चि -'', षाताम्, षत, ष्ठाः, षाथाम्, ड्ढ्वम्/ध्वम्, षि, ष्वहि, ष्महि।।
६ लुलुञ्च्- ए, आते, इरे, इषे, आथे, इध्वे, ए, इवहे, इमहे।।
७ लुञ्चिषी-ष्ट, यास्ताम्, रन्। ष्ठाः, यास्थाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।।
८ लुञ्चिता-'', रौ, रः। से, साथे, ध्वे। हे, स्वहे, स्महे।।
९ लुञ्चिष्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे
१० अलुञ्चिष्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।

१०४ अर्च (अर्च्) पूजायाम्।

१ अर्च्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे।
२ अर्च्ये-त, याताम्, रन्। थाः, याथाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।
३ अर्च्-यताम्, येताम्, यन्ताम्, यस्व। येथाम्, यध्वम्। यै, यावहै, यामहै।।
४ आर्च्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।।
५ आर्चि-'', षाताम्, षत, ष्ठाः, षाथाम्, ड्ढ्वम्/ध्वम्, षि, ष्वहि, ष्महि।।
६ आनर्च्- ए, आते, इरे, इषे, आथे, इध्वे, ए, इवहे, इमहे।।
७ अर्चिषी-ष्ट, यास्ताम्, रन्। ष्ठाः, यास्थाम्, ध्वम्। य, वहि, महि।।
८ अर्चिता-'', रौ, रः। से, साथे, ध्वे। हे, स्वहे, स्महे।।
९ अर्चिष्-यते, येते, यन्ते। यसे, येथे, यध्वे। ये, यावहे, यामहे
१० आर्चिष्-यत, येताम्, यन्त। यथाः, येथाम्, यध्वम्। ये, यावहि, यामहि।